

Lennart Kjellberg

ATT TOLKA PAN TADEUSZ¹

Under ett par års tid arbetade jag på en översättning av Mickiewicz's *Pan Tadeusz*, som sedan kom ut 1987. Jag skall här ge några exempel på teoretiska och praktiska problem som jag mötte under arbetet.

Pan Tadeusz hade tidigare översatts till svenska på rimmad vers av Alfred Jensen, 1898, och på prosa av E. Weer (pseudonym för Ellen Wester), 1926. Jag kan inte undgå att jämföra min tolkning med mina båda föregångares, och jag hoppas, att jag då skall kunna gå den rätta medelvägen mellan falsk blygsamhet och oblyg självbelåtenhet.

Det första, grundläggande problemet gällde versformen.

Originalen omfattar 9712 parvis rimmade, 13-staviga verser. Varje vers är genom ett ordslut, men inte nödvändigtvis genom en paus, delad i två halvverser, den förra om 7, den senare om 6 stavelser. I slutet på den förra halvversen står nästan alltid, i slutet på den senare alltid ett flerstavigt ord eller en ordgrupp med, som normalt i polskan, accenten på näst sista stavelsen. Därigenom får var vers nästan alltid en accent på den sjätte och alltid en accent på den tolfte stavelsen. I övrigt kan accenterna växla fritt, vilket ger möjlighet för fina rytmiska effekter.

Denna vers passar utomordentligt väl polskan med dess brist på kvantitetsskillnader och dess i stort sett fasta, svaga tryckaccent, men den kan inte med samma resultat kopieras i ett språk med helt avvikande prosodisk struktur, som svenskan. Alfred Jensen försökte detta. Det räcker kanske här med att konstatera, att då Böök, Hallström och Lamm ville ta in *Pan Tadeusz* i verket *Världslitteraturen*, lät de Ellen Wester göra en helt ny översättning på prosa.

¹Föredrag vid XII Nordiska slavistmötet 1990.

Denna har stora förtjänster, men den är alltså på prosa, och som Boy-Żeleński konstaterade vid läsningen av Cazins franska översättning², *Pan Tadeusz* på prosa blir en roman, som man läser på ett annat sätt än ett versepos.

Vilken versform skall man då välja, om man inte vill hålla sig till prosan?

Den polska 13-staviga versen motsvarar ju – med de skillnader som beror på språkens olika accentförhållanden – den franska alexandrinen. Man kunde kanske återge *Pan Tadeusz* på svenska alexandriner?

Nej, det går inte. Frånsett den svenska jambiska alexandrinens ohjälpliga stelhet, hör den hemma i 1600- och 1700- talens diktning. *Pan Tadeusz* på alexandriner – det vore att sätta pudrade peruker på Tadeusz och Zosia.

(Den franska alexandrinen, liksom dess polska motsvarighet har inte dessa tidsbundna associationer, eftersom båda fortsatte att odlas, med vissa rytmiska innovationer, även under romantiken och långt senare.)

Jo, på ett ställe passar det bra med den svenska alexandrinen: i Protazys förlovningskväde i bok XII. Dess verkliga författare är ju en sergeant, som förut hade varit ryktbar i Warszawa för sina oden. Mickiewicz parodierar här Warszawa-klassicisternas efterklangspoesi. När Ellen Wester återger det på en otympligt knagglig vers, har hon nog missat poängen: det är visserligen fråga om dålig poesi, men denna dåliga poesi är verstekniskt oklanderlig. Jag har därför roat mig med att behålla Ellen Westers rim och mycket av hennes välfunna fraseologi men bearbetat metern till regelbundna alexandriner:

O, du täcka!

vars grace en kvalfull fröjd, ett fröjdfullt kval ses väcka!

Var gång du hult emot Bellonas gossar ler,

båd' spjut och lansar knäcks och sköldar falla ner.

²T. Żeleński (Boy), *Pisma* 4, Warszawa 1957, s. 278.

Nedslå med Hymen Mars, från hydran Ofrids äne
ryck med din ljuva hand de väsand' ormars spänne!

I övrigt är, som sagt, alexandrinen otänkbar.

Men vi har ju i svensk poesi ett annat versslag, som alltsedan Stiernhielm på 1600-talet har använts av Tegnér, Stagnelius, Runeberg, Strindberg och många andra i berättande dikter, vartill alltsedan Adlerbeth på 1700-talet kommer alla översättningar: hexametern. På danska däremot, påpekar Stender-Petersen i inledningen till Valdemar Rørdams utomordentliga tolkning av *Pan Tadeusz*, 1958, förekommer hexametern närmast bara i översättningar.

Vad kan hexameterns popularitet i svensk och impopularitet i dansk litteratur bero på?

Jag tror att förklaringen är mycket enkel. I svenskan är en accentuerad stavelse alltid lång: antingen är vokalen lång (*talar* [ˈta:lar]) eller efterföljande konsonant (*tallar* [ˈtal:ar]), eller också följes vokalen av en konsonantgrupp (*almar* [ˈalmar]); danskan däremot, har ofta i accentuerad stavelse kort vokal, följd av kort konsonant. Jämför svenskt *alla kommer* [ˈal:a ˈkɔm:ər] med danskt *alle kommer* [ˈalə ˈkɔm'ər]. I den visserligen principiellt accentuerande svenska hexametern ingår alltså en kvantitativ faktor, och detta ger den en jämnare gång, som närmar sig den klassiska grekiska och latinska, sådan vi nu kan föreställa oss den; vi har ju inga bandinspelningar av Homeros och Vergilius.

Av liknande skäl som i dansk poesi är hexametern sällsynt i engelsk. (Longfellows hexameterdikter är en isolerad företeelse; Peter Tempest, som har översatt den litauiske nationalskalden Donelaitis' *Metai 'Årstiderna'*, 1985, säger att hexametern är "hardly used in English verse because of its unnatural tilt and length" och väljer i sin tolkning 5-taktig jambisk blankvers.) Ännu mindre passar den polskans prosodiska struktur, men när Stender-Petersen påstår, att det skulle vara lika omöjligt att skriva hexametrar på polska som på franska, eftersom

accenten i båda språken inte har någon betydelsebärande funktion och det därför inte kan vara tal om verkliga sexfotade daktyler eller spondéer eller trokéer, då glömmes han "Powieść Wajdeloty" i *Konrad Wallenrod*:

Skąd Litwini wracali? Z nocnej wracali wycieczki

men det kan ju sägas vara ett undantag som bekräftar regeln: Mickiewicz's metriska experiment lockade inga efterföljare. Och visst kan man skriva polska dikter på trokéer, och för den delen också jamber; det har Mickiewicz, Asnyk, Konopnicka och Tuwin visat. Det av Zakład Narodowy im. Ossolińskich utgivna stora verket *Poetyka* har en hel volym på 374 sidor, 1957, ägnad "Sylabotonizm". Till skillnad från franskan har polskan alltså både stavelseräknande och accentuerande vers.

Nu har ju tyskan i det här avseendet en liknande struktur som danskan och engelskan; en accentuerad stavelse kan vara kort — *alle kommen* [ʔalə ˈkɔmən] — och man kan då undra, hur det kan komma sig, att hexametern alltsedan Klopstock och Goethe har varit så pass vanlig, fast knappast i så hög grad som i svenskan. Beror det på en starkare klassisk tradition hos tyskarna eller en finare känsla för sitt språks egenart hos danskarna? Jag vet inte.

Jag valde alltså för min tolkning av *Pan Tadeusz* ett i svensk litteratur traditionellt versslag i berättande dikter: hexametern. Den har fler variationsmöjligheter än vad som stundom säges: de första fyra takterna kan vara tre- eller tvåstaviga; det finns tre olika traditionella sätt att placera cesurerna; man kan göra överklivningar (*enjambements*) från vers till vers. Allt detta räcker till för att förhindra, att versen blir alltför monotont gravitetisk framskridande.

En ytterligare liten fördel med hexametern: *Pan Tadeusz* är ju full av reminiscenser från klassisk grekisk och latinsk litteratur, och de framträder bra i en översättning på hexameter. När sålunda Mickiewicz i bok V berättar, hur Gerwazy kastar sin tunga nyckelknippa mot Protazy

huvud, parafraserar han en vers ur *Iliaden* (3:360). Jag har tillåtit mig att här låna Lagerlöfs klassiska svenska översättning:

men han böjde sig vigt och kom undan den gruvliga döden.

Kanske finns det någon enstaka läsare som känner igen citatet.

Pan Tadeusz skrevs för mer än ett och ett halvt århundrade sedan. Det polska litteraturspråket har naturligtvis förändrats sedan dess, dock knappast så mycket som det svenska. Jag har försökt skriva modern, men ej alltför modern svenska; Zosia får varken vara en "fager mö" eller en "jättesnygg tjej" utan en "vacker flicka", trots att det från romani via stockholmskt förbrytarspråk inkomna ordet *tjeż*³ nu hotar att bli det normala ordet för 'flicka'. Ett självklart undantag är förlovningskvädet, som ju Mickiewicz har utformat som en parodi på en redan för honom föråldrad poetisk stil.

Vidare har jag försökt, framför allt i de i vardaglig ton hållna berättande partierna, hålla den normala ordföljden i svensk prosa, men jag gör mig inget samvete av att i högstämda partier skriva t.ex.:

Förebådat du var av ett sällsamt tecken på himlen;

föregånget du var av dova rykten bland folket.

Inför vissa inslag i Mickiewicz's språk måste en översättare resignera. Det gäller de regionala, östliga ord och former som ger en speciell krydda åt hans språk. De kan lika litet återges i den svenska översättningen som den småländska tonen i Astrid Lindgrens minnesbok över sina föräldrar i den polska.⁴

En russicism tycker jag mig ha återgett på ett ganska fuffigt sätt. När den russofila världsdamen Telimena berättar, att hon en sommar bodde i ett hus "nad Newą rzeką", är denna ordföljd, påpekar Stanisław Pigoń,

³Se t.ex. A. Thesleff, *Stockholms förbrytarspråk och lägre slang, 1910–1912*, Stockholm 1912, s. 102.

⁴A. Lindgren, *Samuel August z Sevedstorp i Hanna z Hult*, Warszawa 1987.

en russicism. Jag låter henne tala om en villa "aldeles nära Nevá" med en korrekt rysk accentuering.

Ett särskilt problem utgör tilltalsskicket. Dikten tilldrar sig ju i ett socialt strängt skiktat samhälle med ett siratligt tilltalsskick, som f.ö. ännu återspeglas i dagens Polen. Det kan inte bli tal om att påtvinga dessa människor den svenska dureformen.

Får jag ge två exempel på problem som därvid möter en översättare?

I bok III har lagmannen (*Sędzia*), en herre med gamla seder, ett allvarligt samtal med Telimena. Han kallar henne *Aśćka* (en sammandragning av *Wasza Miłość*, försedd med femininsuffixet *-ka*), *Wać Pani* eller *Siostra* med verbet i presens, 3:e eller 2:a personen, eller i imperativ, 2:a personen. Jag har återgivit detta med *min kära vän, kära syster* och *syster*.

Telimena kallar sin frände lagmannen först *Panie Bracie* och *Brat*, sedan, när hon blir upprörd med ironisk hövlighet, *wy, Waśc Pan, Pan Dobrodziej, Wać Państwo* och *Państwo*, för att till sist, när hon har lugnat ner sig, övergå till ett inställsamt *Braciszku* (i vokativ) och återigen *Brat*. Jag har inte kunnat återge alla dessa nyanser utan har fått nöja mig med *kära bror, söta bror, bror, du* och, mot slutet, *min älskade broder*.

Det andra exemplet gäller Zosias sätt att tilltala Tadeusz. När han skall gå i landsflykt ger hon honom med några enkla ord en relik. Hon kallar honom då *Pan*. Då har hon ännu inte blivit fullt klar över sina känslor för honom; jag har inte funnit det olämpligt att här återge *Pan* med *ni*. Men när hon tilltalar *Tadeusz* på samma sätt under deras allvarliga samtal före förlovningsfesten, skulle *ni* låta för orimligt kallt. Jag har velat bevara något av den blygt reserverade tonen och har därför skrivit så här:

"Förra hösten, minns väl Tadeusz,
då fader Robak dog i den rysliga stormnatten, såg jag,

att det gjorde Tadeusz ont att skiljas ifrån oss.

[...]"

Jag har varit bättre rustad än mina föregångare med hjälpmedel för förståelsen av texten, främst då den stora ordboken över Mickiewiczs språk, 1962-83, och Pigońs kommenterade edition i serien *Biblioteka narodowa*. Om jag nu tar upp ett misstag i en tidigare översättning är det inte ett utslag av illasinnat felfinneri utan därför att fallet är lärorikt.

Alla som har läst *Pan Tadeusz* minns säkert notariens och assessorns gräl om sina jakthundar, en bihandling som slingrar sig fram genom hela dikten. Hundarna är *charty* 'vinthundar'; i Ellen Westers översättning har de blivit 'stövare'. Nå, kan man tycka, det är väl inte så viktigt. Jo, i det här sammanhanget är det mycket viktigt. Vid ett tillfälle släpps de båda hundarna lös efter en hare ute på ett fält; haren hoppar in i en skog, förföljd av hundarna. Dessa irrar omkring en stund utan att få tag i haren och kommer skamsna tillbaka med svansen mellan benen. Pigoń påpekar, att vinthundar har dåligt luktsinne; det är därför de inte kan finna haren, när de inte längre kan se den. Två stövare med deras goda väderkorn skulle haren inte ha kunnat undgå.

Till sist en etisk fråga: får en översättare korrigera sin förlaga?

I den vårskildring som inleder bok XI hade jag först skrivit:

Ty nu har storken ren kommit flygande hem till sin fura
bredande ut sina vingar, den vita vårliga fanan.

Nils Åke Nilsson, som löpande läste mitt manuskript och gjorde flera värdefulla anmärkningar, undrade: "Inte bor väl storken i furor?"

I originalet står det:

Bo już bocian przyleciał do rodzinnej sosny
I rozpiął skrzydła białe, wczesny sztandar wiosny.

"Furan" har uppenbarligen kommit in i bilden bara därför att den på polska rimmar på "våren". Finns det någon anledning att ordagrant

återge en i sammanhanget mindre lämplig glosa som hade kommit in i texten för rimmets skull? Nej, tyckte jag och ändrade till:

Ty nu har storcken ren kommit flygande hem till sitt näste.